

Sant Felíu: mil anys en imatges.

Notes a la iconografia de sant Felíu de Girona

Marc Sureda i Jubany

Per Fires de 2005 es va inaugurar a l'església de Sant Felíu de Girona una exposició a l'entorn del sant titular, en el mil set-cents aniversari del seu martiri. La figura del màrtir Felíu és, potser només al costat dels sarcòfags de tema cristià conservats a l'excol·legiata gironina, el primer testimoni cert de la presència del cristianisme a la ciutat i diòcesi de Girona.

Almenys durant els darrers mil anys –no en coneixem exemples anteriors– la figura de sant Felíu ha estat prou present en l'art gironí i de més enllà, en termes generals associada a uns codis de representació iconogràfica poc variables: sant revestit de diaca amb palma del martiri i normalment acompanyat d'una roda de molí, tot sovint en posicions subsidiàries respecte del qui avui és el sant patró de la ciutat i de la diòcesi, el bisbe Narcís.

No ens proposem pas, en aquesta ocasió, de fer un gran recull de representacions iconogràfiques del sant. És una tasca que, dins d'uns marges raonables, ja investiren amb solvència Josep Calzada i Lluís Esteva el 1984 en un bell article.⁽¹⁾ Ens dedicarem a passar per algunes de les representacions del nostre màrtir, tot aprofitant per parlar de diverses qüestions que l'han acompanyat al llarg dels segles durant els quals l'Església que és a Girona ha venerat, amb més o menys intensitat, la seva memòria.

Sant Felíu rescatat del mar per un àngel. Antifonari visigòtic de la Catedral de Lleó (Biblioteca Capitular, Ms. 8) (ss. X-XI)

Sant Feliu. Retaule d'orfebreria de la Catedral de Girona (s. XIV).

El màrtir antic i esmunyedís

Avui les dades històriques ens permeten caracteritzar Feliu com un cristià compromès que va patir martiri a Gerunda a l'inici del segle IV, durant la persecució de Dioclecià, i que amb tota probabilitat hi fou sebollit, ja que ben aviat els cristians veneraven les seves relíquies a la «parva Gerunda», com deia el poeta Prudenci a la mateixa centúria. Tan poc com això és el que en podem dir amb certesa; tanmateix el seu culte, celebrat a Girona ben poc després de la seva mort, segons sembla, i extraordinàriament difós per Hispània i la Septimània, és testimoni de la gran popularitat del sant. És en l'etapa de la difusió del culte que, vers el tombant del segle VI, la *passio* de sant Feliu, redactada pel que sembla tot emmirallant-se en la de Vicenç i altres fonts, ens el presenta com un personatge de procedència nord-africana, de la ciutat de Scíl·lium, que per haver predicat l'Evangelí a Girona fou bastonejat,

arrossegat per mules salvatges, descarnat amb garfis, llançat al mar i esgarrapat de nou fins a la mort. De tots aquests turments –llevat del darrer, en què morí– en va ser salvat o restaurat per intervencions divines; quan s'intentà d'ofegar-lo, per exemple, el text de la *passio* explica concretament com els àngels el sostenien per les mans («in medio angelorum manus ei tenentium»).(2)

Aquestes són les característiques bàsiques del Feliu que venerà com a màrtir de primer ordre l'Església hispànica. Malauradament, del Feliu primigeni no ens n'ha pervingut cap representació iconogràfica; però sí que en tenim una d'un Feliu gairebé primigeni, en tot cas del Feliu que reflecteix fidelment la *passio* composta uns tres segles més tard del seu traspàs. Es tracta d'una bella miniatura continguda en el marge esquerre d'un dels folis de l'Antifonari de la catedral de Lleó (Arxiu Capítular de Lleó, Ms. 8, foli 224).(3) Representa un personatge vestit amb una túnica llarga, de color vermellós o ataronjat, que és rescatat del mar per un àngel de túnica blava, amb grans ales mig desplegades i nimbe vermell, que l'agafa pels cabells amb la mà esquerra i amb la dreta l'agafa de la mà. El mar hi és representat, de manera sintètica però molt efectiva i fins diríem alegre, a través d'una taca blava on es veuen cinc peixos dibuixats en blanc i col·locats en diagonal, capiculats en una graciós composició geomètrica.

Tant pel mateix contingut de l'escena com per la seva posició, just a l'alçada del foli on s'inicia l'*Officium In diem Sancti Felicis*, és prou evident que caldria identificar-hi l'episodi de la *passio* en què s'explica com els àngels rescataren sant Feliu de les aigües (capítols 18 i 19), sense, per cert, dalmàtica evident ni la mola característica de la majoria de representacions posteriors. A parer dels experts cal datar aquesta miniatura tan tard com del tombant del segle X (i per això ens hem resignat a parlar de mil anys d'imatges, i no dels mil set-cents que l'efemèride ens demanaria). Si bé en aquestes dates la veneració del sant ja havia començat a prendre un altre caire a Girona, no podem dubtar que l'il·luminador s'inspirà prou fidelment en els textos de l'antic culte que l'Església hispana tributava a Feliu, el màrtir gironí. Per tant, es tracta no només de la representació més antiga coneguda de sant Feliu, com ja havia destacat Narcís Amich,(4) sinó d'una imatge, senzillament, del sant antic, sense les aportacions que documentem a Girona a partir del segle XI i que havien d'esdevenir característiques. Només acompanyen, potser, aquesta imatge primigènia les imatges de sant Feliu que la inèrcia en els encunys i la força extraordinària del culte que durant segles havia unit el sant i la ciutat haurien fet aparèixer encara, a criteri de Botet i Sisó, en la moneda episcopal gironina del segle XI, quan una sèrie de canvis irreversibles s'estaven operant.(5)

El diaca subalterm

En efecte, la percepció –i per tant la imatge– de Feliu canvia en un moment indeterminat cap a l'any 1000. Si bé el comte-bisbe Miró Bonfill († 984) sembla que va «retrobar» el seu cos a l'església de fora les muralles de la ciutat, aquest acte de foment de la veneració del sant fou una mena de cant del cigne de l'antic culte. L'aparició més o menys sobtada en els altars gironins del bisbe Narcís, procedent amb probabilitat d'una lectura errònia del martirologi però presentat de manera tan similar a Feliu per la situació «històrica» del seu martiri en les persecucions –i en tot cas més convenient a les aspiracions dels prelats gironins del moment–, és palesa en diversos documents d'aquest inici del segle XI: la butlla de Silvestre II (1002), les relíquies dipositades en la consagració de l'església de Sant Gregori (1038), el celebèrrim sermó de l'abat-bisbe Oliba (c. 1044).(6) Però la popularitat del màrtir antic, revifada encara a la darrera

Predicació de sant Narcís. Sepulcre de Sant Narcís (1328), obra de Joan de Tournai, conservat a Sant Feliu de Girona

del segle anterior, no podia pas ser eliminada sense més miraments amb la superposició del nou bisbe; calia deixar lloc al nou patró però sense menystenir Feliu, que tanmateix era un sant màrtir del qual es posseïen relíquies –acabades de trobar–, una qualitat ben cara al món medieval, com sabem. Se'l pintà doncs com a diaca assistent del sant bisbe Narcís, fet que, com veurem, no deixà de crear alguns problemes. I així va començar a aparèixer un Feliu vestit de diaca fins llavors mai vist, subordinat al bisbe que li havia de passar al davant en tants sentits.

I és cert que no falten imatges de sant Feliu caracteritzat com a simple diaca, sense altres precisions i al costat de sant Narcís. A mitjan segle XIV la catedral de Girona ampliava el seu retaule major amb una predel·la i unes agulles o *ganfermones* que l'orfebre valencià Pere Berneç obrà amb mestria sota el patrocini dels bisbes Berenguer i Gelabert de Cruïlles.(7) Els pinacles havien de contenir imatges significatives per al culte que exercien els qui encarregaren l'obra, com ara la Mare de Déu, al centre, titular de l'església catedral. A la seva dreta se situà sant Narcís, bisbe i màrtir, patró de la ciutat i més tard de la diòcesi; a la seva esquerra, un sant diaca que no podem dubtar a identificar amb sant Feliu. En aquest cas es tracta d'un bellíssim relleu d'argent sobredaurat que mostra un sant de figura sinuosa, com és característic de les representacions del moment, amb una palma de màrtir a la mà dreta i un llibre obert a l'esquerra. L'únic sant Feliu del retaule ostenta atributs inequívocs de la seva condició diaconal: tonsura, magnífica i llarga dalmàtica amb sobrecoll, i el maniple preceptiu pendent de l'avantbraç esquerre.

Un conjunt d'imatges resulten paradigmàtiques: les que ornem el sepulcre de sant Narcís, la magnífica obra de Joan de Tournai realitzada entre 1326 i 1328 i encara avui conservada a l'excol·legiata gironina.(8) En totes les escenes del sepulcre llevat de l'enterrament (martiri, al centre de la cara frontal; acolliment a casa d'Afra, conversió i bateig d'Afra i les seves companyes i victòria sobre un diable, a banda i banda; predicació, a la cara lateral esquerra), els dos sants apareixen junts, amb una preeminència evident del bisbe per damunt del diaca, que sovint queda en segon terme, gairebé arraconat, com es veu especialment en l'escena de la predicació. Només en l'episodi central, la representació del martiri, el diaca assoleix una certa independència en virtut de la seva figura exempta, de gran elegància damunt el fons vitrificat d'un blau intens; això, però, li és facilitat per la tripartició d'aquest espai, que no es dona en les altres escenes, i igualment ha de dur el bàcul avui escapçat del bisbe Narcís, que és martiritzat immediatament a l'esquerra, mentre diu missa. Tampoc no hi ha cap al·lusió al martiri de Feliu. La subordinació, doncs, és clara, i difícilment ens imaginàriem un context millor per expressar-la que el sepulcre on es guardaven, incorruptes, les despulles de sant Narcís.

Dos per un

Però, ¿va ser admès sense problemes, aquest Feliu convertit *tout court* en diaca assistent del bisbe Narcís? Pel poble fidel, allunyat de precisions llibresques, és fàcil que sí que ho fos. Però si ens fixem en els documents i en l'hagiografia hi trobarem indicis que l'antic Feliu màrtir aconseguí de sobreviure, d'alguna manera, a aquesta maniobra que el desdibuixava i va mantenir una certa independència. Només que això tingué com a conseqüència l'obtenció de dos sants homònims pel preu d'un.

Ja des del mateix segle XI la subordinació inicialment proposada mostra signes d'insuficiència a l'hora d'anul·lar la inveterada tradició del culte de Feliu. Encara que l'abat Oliba, el 1044, només parlés del bisbe Narcís, sense esmentar cap diaca, ja el 1087 el bisbe Berenguer de Girona, en escriure a l'abat Sighard d'Augsburg, que li demanava relíquies de Narcís, havia de distingir entre el Feliu màrtir «africà» i el Feliu diaca del bisbe, que a diferència del primer havia estat endut a París per Carlemany («quoniam ipse, illius qui beatissimi Episcopi Narcissi Diaconus est dictus, translatus est a piissimo rege Carolo, et apud Parisiorum civitatem honorifice requiescit»).

La duplicació que es feia evident en la carta del bisbe Berenguer Jofre tingué un reflex (encara que discret) en el culte que es tributava als sants a la Girona medieval i moderna: en un missal gironí de mitjan segle XIII, la col·lecta de la missa de sant Narcís ja fa referència al bisbe i al seu diaca Feliu, mentre que òbviament l'altre Feliu protagonitza en solitari els seus propis textos de l'1 d'agost. El desdoblament es troba també en el missal gironí de 1546.(9)

Però és sobretot en època moderna que la duplicació de Felius es fa notòria. Especialment en el món intel·lectual, a partir del segle XVII la qüestió va fer vessar una considerable dosi de tinta.(10) Jeroni Pujades és el primer autor que hi dona relleu, a partir de la lectura del document de 1087, i a més sota la seva ploma la història creix: Feliu esdevé germà de Cugat i, encara que no diaca sinó doctor i apòstol, com deia la carta del bisbe gironí, resulta que fou martiritzat cap a l'any 300, mentre que Narcís i l'altre Feliu, diaca seu, ho degueren ser tres anys abans, el 297. El cas és que el tractament de la matèria en la literatura hagiogràfica gironina no feia més que assegurar l'existència d'aquests dos Felius i mai no es va inclinar per descartar-ne un. La realitat del diaca de Narcís no fou negada ni quan un personatge de la rellevància i l'erudició del canonge Dorca, obligat segurament amb la pròpia honestedat, es dedicà a dignificar la memòria de l'Africà com aquesta es mereixia.

Curiosament, malgrat els repetits esments al desdoblament de Felius que ressonaren en la Girona culta d'època moderna, cap exemple no fa pensar que això s'hagi manifestat mai clarament en termes iconogràfics. Només en un cas s'ha proposat la convivèn-

Aixu Mas

Antic retaule major del temple de Sant Feliu, desmuntat l'any 1936, que estava presidit pel les imatges de la Mare de Déu, sant Narcís, sant Feliu, i per l'antic sepulcre paleocristià del màrtir Feliu que estava dipositat sobre l'altar. Fou construït entre els anys 1504 i 1520 .

cia dels dos Felius en una mateixa composició: es tractaria del retaule de sant Narcís de la catedral de Girona, una obra del primer terç del set-cents on dues teles d'Antoni Viladomat els mostrarien a banda i banda d'una imatge de talla del sant titular. Però el més probable és que un dels dos no sigui cap sant Feliu, com hauré de comentar més endavant a propòsit d'altres aspectes. Hauré doncs d'abandonar aquest miratge de desdoblament iconogràfic, que per altra banda –quina llàstima!– es trobaria en un context cronològic idoni en relació amb la producció escrita.

Malgrat tot, podem destacar un lloc on, tot i que el desdoblament tampoc no es feia estrictament present, durant un parell de segles es pogueren observar determinats elements d'interès en aquest sentit. Es tracta ni més ni menys que la mateixa excol·legiata de sant Feliu de Girona, i els fets que ens interessin ens reme-

ten a dos dels seus retaules: el major i un altre de molt discret que probablement ornava la primitiva capella de sant Narcís. Un i altre, amb molta més precisió el primer, es daten dins del segle XVI, malgrat que mostren diferències abismals, des de la qualitat de la factura a les dimensions, passant per les notícies disponibles.

Les restes de l'antic retaule major de sant Feliu de Girona, repartides avui entre el temple i el Museu d'Art, constitueixen un dels exemples més brillants de la retaulística renaixentista a la diòcesi. Les sis taules principals exposades al Md'A, pintades per Joan de Borgonya entre 1518 i 1520, il·lustren els seus carrers principals amb sis episodis de la passió del sant, seguint fil per randa el text de la *passio* o, com demostrà Joaquim Garriga, el de la llegenda àuria tal com quedava recollida, per exemple, en les vides de sants rosselloneses del segle XIII:(11) predicació a les dones de Girona, Feliu davant de Ruffí, arrossegament pels carrers, Feliu tancat a la presó, Feliu llançat al mar i finalment Feliu lligat a l'eculi i esgarapat amb uns rasquets esgarifosos. En totes les imatges el sant apareix clarament vestit de diaca i, fins i tot quan se'l llança al mar, amb la gairebé preceptiva pedra de molí. No hi ha doncs cap mena de dubte que s'hi representa la història de l'antic màrtir gironí. Però a més de les magnífiques taules, no ens podem oblidar de l'estructura general del gran retaule, que incorporava tres grans imatges encara avui conservades a l'església de sant Feliu de Girona: la Mare de Déu, al centre; sant Narcís, a la dreta, i sant Feliu, a l'esquerra. No és el moment d'estendre'ns en les vicissituds del títol de l'església gironina, que permetrien explicar l'aparent incongruència entre la imatge principal i la que protagonitza les taules pintades;(12) només ens volem fixar en la presència, a banda i banda, de la parella formada pel bisbe i el diaca, dues magnífiques escultures policromades. Una primera temptació de distingir entre el màrtir, pintat a les taules, i el diaca, representat a l'escultura de talla, queda dissipada quan observem la mola que acompanya encara avui la gran imatge exempta, demanada expressament en el contracte que els obrers de sant Feliu signaren amb l'escultor Joan d'Aragó el 1505.(13) Perdura de manera evident la fusió entre les dues figures, o el que és el mateix, la subordinació del màrtir sota la forma de diaca, per bé que en aquest retaule les pintures li donessin una preeminència inequívoca.

L'altre retaule, molt menor, de factura molt menys acurada i de composició incerta, molt possiblement es trobava a la mateixa església des d'algun moment del mateix segle XVI. Ens en resten un conjunt de set taules de talla policromada conservades entre el Tresor de la Catedral (cinc) i el fons del Museu Diocesà, al Museu d'Art (dues), que representen diverses escenes de la vida de sant Narcís (predicació; arribada a casa d'Hilària, mare d'Afra; Narcís i el dimoni es disputen les ànimes d'Afra i de les seves companyes; conversió de totes elles; Narcís obligant el diable a expulsar un mal esperit d'una font; martiri dels sants; miracle de les mosques).

Com que a la documentació disponible hi consta la seva procedència de l'església suburbana, s'ha proposat que podien haver constituït un retaule de sant Narcís (o de sant Narcís i santa Afra), tot i que no sabem res de la seva composició ni de les imatges que el pogueren haver presidit. Tanmateix, la similitud evident d'algunes escenes amb les que es veuen al sepulcre del sant, ja comentat, o a la seva antiga tapa, conservada també al dit museu, fan pensar amb versemblança que el retaule es podria haver trobat a la capella de sant Narcís que precedí la que promogué el bisbe Lorenzana, on hauria pogut conviure amb el sepulcre d'on prengué model.(14) Semblantment al que passa en les escenes de l'esmentat sepulcre, a les taules que comentem la subordinació de Feliu a Narcís és ben evident, a voltes encara més, ja que el primer hi apareix sempre obstruït, esclafat o arraconat pel segon, i a més normalment és de menors dimensions, en el context d'una perspectiva clarament jeràrquica. Però en allò que cal que ens fixem ara és en el relleu que representa el martiri dels sants, que és força

Martiri de sant Narcís i sant Feliu.
Retaule de sant Narcís i santa Afra (?) (s. XVI).

Sant Feliu, pintura d'Antoni Viladomat.
Retaule de sant Narcís de la catedral de Girona (s. XVIII).

més cruent per a sant Narcís en relació amb el que es veu en el seu sepulcre (aquí estirat a terra i apunyalat per dos soldats) i molt menys per a sant Feliu respecte al que contemplem al retaule major de l'església. En efecte, per a Feliu, allò que en el retaule principal omplia cinc grans pintures de males passades (judici, arrossegament, presó, llançament al mar, esquinçament de la cam) aquí es redueix a una simple decapitació sumària. És un sol soldat el qui alça l'espasa contra un sant diaca agenollat en un racó en actitud de pregària, amb l'agreujant que el pas del temps ha provocat la pèrdua del cap de la figura.

Vistes les diferències i atesa la convivència dels dos retaules a la mateixa església durant, probablement, més de dos-cents anys, no ens podem deixar de plantejar algunes qüestions. Qui contemplava un i altre retaule, ¿no devia veure, si s'hi fixava, dos Felius prou diferents? Més encara: qui determinà el disseny del retaule menor, ¿renunciava conscientment al relat del martiri que identificava sant Feliu des del segle VII? Si ho feia, per què ho feia? Són qüestions difícils –o impossibles– de respondre, sobretot per tal com no es

coneix documentació sobre el retaule, però valguin per deixar constància d'una possibilitat de distinció iconogràfica entre els dos sants, que no faria altra cosa que refermar el que llegim als textos.

Africà, diaca i màrtir

En tot cas, hem anat constatant també un fet notori i no deslligat, com veurem, del que s'ha dit: la incardinació iconogràfica unànime de l'antic màrtir gironí en l'orde dels diaques. Fins i tot el que en el seu dia fou el nou santoral litúrgic de Catalunya no s'estava de reconèixer, el 1973, l'antiguitat i el prestigi del «diaca Fèlix» davant d'un Narcís sobrevingut,⁽¹⁵⁾ tot i que val a dir que el *Martyrologium Romanum* vigent (2001) l'1 d'agost qualifica Feliu de Girona només de màrtir (i, diguem-ho de passada, el 29 d'octubre esmenta només Narcís de Jerusalem). El cas és que la seva imatge de diaca seria total i abassegadora si no fos per la primera representació que hem comentat i per alguna altra, escadussera, produïda a partir de la darrerria del segle XX. És aquesta, per exemple, la imatge paradigmàtica que presenten una bona sèrie de gravats dels segles XVII-XIX, com els que es publicaren en el recull *Xilografies gironines*.

Al capdavant, la qüestió de si Feliu –el primigeni, diguem-ne l'Africà– era o no diaca, i què significaria en un cas i l'altre la dalmàtica que sempre du, a la llum dels criteris històrics actuals queda mancada de la vigència de què gaudia en èpoques passades. És cert que les fonts anteriors al segle VII que en parlen no el qualifiquen en cap moment de diaca.⁽¹⁶⁾ L'interès pel fet obligà en tot cas a una sèrie de malabarismes conceptuals, com els que tant Dorca com –ben recentment encara i a remolc d'aquest darrer– Josep Calzada i Lluís Esteva dedicaren a discriminar si la dalmàtica era un ornament privatiu dels diaques o bé era atribuït, durant els primers segles del cristianisme, als màrtirs en general.⁽¹⁷⁾ No ens fa la impressió que aquests matisos vinguin al cas: a Feliu, netament, se'l féu diaca.

Quan i com se l'«ordenà»? ¿La proliferació del Feliu diaca fou simplement un bast mecanisme per *sincretitzar* el nou bisbe i l'antic màrtir, o és possible que es basés en alguna mena de tradició d'identificar el sant com a levita? Això darrer, no ho creiem. És cert que l'esment de la invenció mironiana de la darrerria del segle X, limitada als «ossos del pietós Feliu», no parla de cap diaca, per bé que tampoc no fa referència al martiri. També és veritat que a Lleó, al tombant del segle X, la miniatura emmirallada en la *passio* no dibuixa pas un diaca, almenys no inequívocament. Les poques dades semblen indicar doncs, sense gaire força, un moment tardà però no allunyat de l'aparició de Narcís.

Tot i que la *diaconització* del nostre sant procedeixi clarament d'aquest context gironí, val la pena recordar un fenomen més generalitzat que no deixa de tenir relació amb el nostre cas. Ja apuntàvem fa una estona que les passions de Feliu i de Vicenç tenen una

sèrie de trets escandalosament comuns, especialment pel que fa a les modalitats i suplicis del martiri, pertanyents a un mateix repertori. L'evident intercomunicació o procedència comuna d'aquests relats i la seva contaminació amb d'altres fan que es confonguin i barregin les característiques d'almenys tres sants, tradicionalment representats com a diaques, que esdevingueren prou populars dins i fora de casa nostra: Vicenç, Feliu i, en menor mesura i més tardanament, Cugat, que ja hem vist que es volgué fins i tot germà de Feliu en alguna ocasió. El primer, ja anomenat diaca a principi del segle V,(18) fou segurament responsable de l'extensió generosa de l'orde diaconal a d'altres sants martiritzats en contextos semblants. Però encara que aquesta mena de transferències poguessin haver tingut lloc en un ambient més antic, a Girona no ens permeten anar més enllà: la manca de dades ens inclina a creure que Feliu no accedí al diaconat abans del segle XI i que el rebé, com és lògic, de mans del qui havia de ser el seu bisbe.

Una mola... i altres estris

Però aquest camí de les *passiones*, per contra, es revela ben fructífer en termes iconogràfics. El que potser no val per a la condició de diaca esdevé vàlid per als atributs dels sants. En les passions de Vicenç i de Feliu un dels episodis comuns més destacables és aquell en què es llança el sant al mar (per bé que en el cas de Vicenç la vexació ja té lloc *post mortem*) però aquest no s'enfonsa, sinó que se'n torna plàcidament a la riba. Tant en aquests dos casos com en els d'altres sants màrtirs, per exemple Florian de Lers,(19) és comú representar l'intent d'immersió del sant complementat amb una pesant mola que se li lliga al coll, una imatge que prové dels Evangelis (Mt 18, 6; Mc 9, 42) i que de cara al martiri pot ser l'excusa per a una manifestació més accentuada del miracle, com ara quan la gran pedra sura en comptes d'enfonsar-se. És natural que episodis semblants s'il·lustrin amb objectes semblants. De fet, un breu repàs a qualsevol repertori iconogràfic ens permet adonar-nos de la confusió de trets identificadors entre sants: la mola, els garfis i l'eculi o creu en sautor poden ser compartides per Vicenç i Feliu, així com les graelles, normalment identificadores del diaca romà Llorenç –que n'és el titular més conegut i que els avantatja tots dos, ja que era venerat des d'època constantiniana–, també poden caracteritzar Vicenç en alguns casos.(20)

Això ens du a considerar l'atribut característic del nostre Feliu. El més sovintejat i generalitzat és la pedra circular de molí que l'acompanya en la majoria de representacions i que ja hem vist pintada per Joan de Borgonya i repetida en els boixos tradicionals. Per bé que absent a la *passio* o en altres textos més difosos (com les vides de sants rosselloneses, del s. XIII),(21) la mola és en la tradició iconogràfica gironina l'emblema indiscutible del màrtir. Tant és així que una col·lecció editorial de vocació diocesana intitolada precisa-

ment «Sant Feliu» dugué com a emblema mentre existí una mola amb tota normalitat; i avui, en consonància amb el relleu que la figura del sant torna a prendre a nivell diocesà, la pedra de molí circular forma part del segell del bisbat i del senyal heràldic del bisbe Soler, una presència que ja s'havia iniciat en l'escut del bisbe Camprodon. Tot i això, també s'han proposat els garfis com a emblema privatiu del nostre sant,(22) i fins i tot trobem casos –dubtosos, val a dir– en què aquest s'acompanya de graelles: un dels boixos glosats per Calzada i Esteva, que il·lustrava uns goigs de sant Feliu de Beuda, presenta un sant diaca de positura força convencional que sosté una eina d'aquesta mena, tot i que els autors ho atribuïren –probablement amb raó– a una confusió.(23)

Sant Feliu, la mola, la graella i els garfis ens porten al comentari d'una obra a què hem fet referència anteriorment i que ens permetrà relacionar els atributs amb aquelles hipòtesis de desdoblament iconogràfic. El retaule de sant Narcís de la catedral de Girona és una magnífica obra tallada per Pau Costa entre 1718 i 1724 i decorada amb pintures d'Antoni Viladomat entre 1726 i 1728.(24) Al centre del retaule, un sant bisbe ha de ser identificat amb sant Narcís, titular del retaule, damunt del qual una magnífica escultura de sant

Sant Feliu, diaca i màrtir.
Xilografia del segle XIX.

Andreu recorda l'advocació primigènia de la capella. Les pintures de Viladomat, que són el que ens interessa, consisteixen en dos grans llenços als murs laterals de la capella (el martiri i el miracle de les mosques) i quatre teles el·líptiques a banda i banda de les dues imatges. D'aquestes quatre, les dues inferiors representen dos diques vestits amb dalmàtica i sobrecoll i sostenint la palma del martiri, que a Girona –a partir, pel que sembla, de Mn. Llambert Font– han estat durant temps interpretats com a dos sants Feliu, l'Africà i el diaca de Narcís.(25) Fóra doncs un exemple de desdoblament molt adequat als escrits contemporanis. Però aquesta atribució no és universalment compartida. Aurora Pérez Santamaria ja identificava el de l'esquerra com un sant Llorenç, i recentment Francesc Miralpeix ha sostingut també aquesta opinió. Tanmateix, aquests dos autors difereixen en la caracterització del Feliu restant: per a Pérez és l'Africà, mentre que per a Miralpeix és el diaca.(26)

Desconexem les raons que induïren Mn. Font a reconèixer en el retaule els dos Feliu, qui sap si com a resultat d'un bon coneixement dels escrits siscentistes i setcentistes preocupats per l'hagiografia. En tot cas, les recerques de Miralpeix certifiquen que no disposem de cap document que ens asseguri quins sants es van voler pintar en el nostre retaule, i per tant només tenim les mateixes imatges per mirar de treure'n l'aigua clara. Vegem-les, doncs, tenint en compte que els atributs, allò que més ens interessa, són precisament de molt mal veure, entre altres coses pel poc espai que se'ls hi assignà. El sant de la dreta, vestit amb una dalmàtica de color vinós, té la palma de la mà esquerra (que més aviat sembla una ploma) recolzada damunt una superfície grisa que s'inclina cap endavant, fent una lleugera corba. Ja tenim per tant un sant Feliu amb la mola, molt i molt semblant, per cert, a un sant Vicenç que Viladomat pintà vers 1740 i que es conserva a Poblet.(27) L'altre sant, amb una expressió més mística i dalmàtica d'un to vermell encès, posa la mà esquerra damunt una mena de barrots negres capçats per un altre de travessar. És aquest l'atribut que es pot prestar a controvèrsia. Si els barrots són part d'una graella, cal identificar lògicament un sant Llorenç (o, segons com i més dubtosament, un sant Vicenç). L'única possibilitat d'identificar un altre sant Feliu en la tela de l'esquerra comportaria entendre els barrots com a part d'uns garfis o rasclats, els únics atributs que reconeix Réau i que, per altra banda, apareixen ben clarament al text de la *passio*.

Ara bé, cal que ens adonem que aquesta possibilitat no soluciona en absolut el problema. No oblidem que, tal com es veu en les taules de Joan de Borgonya que comentàvem, tant la mola com els garfis formen part del cicle del martiri de Feliu l'Africà, de manera que cap dels dos atributs no serviria per distingir entre un i altre sant. Enlloc no consta que el màrtir fos esgarrapat i en canvi el diaca fos llançat al mar, o viceversa. Cal concloure que el diaca de l'esquerra és, òbviament, sant Llorenç amb la seva graella, i que l'acompanya, a la dreta, un sant Feliu amb la seva mola.

Sant Feliu. Xilografia de Joaquim Pla i Cargol.

No cal, doncs, buscar dos Feliu diferents en aquest retaule, i probablement tampoc intentar esbrinar si el Feliu restant és el diaca o el màrtir. És, simplement, el Feliu sincrètic, en el qual se subordina el màrtir tot fent-lo diaca de sant Narcís i que, com succeïa amb l'estàtua del gran retaule de l'excol·legiata, conserva la seva mola tradicional com a atribut identificador; l'únic Feliu que ens presenta, uniformement, la tradició iconogràfica gironina, a desgrat de les distincions que feren els bisbes, que figuraren als missals o que argumentaren (o imaginaren) els erudits. El retaule de sant Narcís de la catedral de Girona no mostra tampoc traces del desdoblament, però ens ha permès, en compensació, preparar una bona amanida de moles, garfis i graelles.

L'actualització de sant Feliu

La mentalitat dels nostres dies, menys preocupada per determinades qüestions hagiogràfiques i, en contrapartida, més atenta al que pugui aportar la recerca científica, situa Feliu en una posició més enraonada en relació amb la que ha tingut durant els darrers mil anys. És d'esperar que aquesta actualització de la figura, des-

pullada en els seus perfils originals, faciliti la progressiva popularitat del sant i la seva rehabilitació fins i tot des del punt de vista litúrgic, sense perjudici de Narcís, a través del qual tants gironins han expressat i expressen la seva fe comunitària.

El nou panorama es reflecteix en les imatges de Feliu des de la darrera del segle passat. L'última que comentem, ja glossada per Calzada i Esteva,⁽²⁸⁾ s'hi inscriu perfectament i a més té la virtut de ser obra de Joaquim Pla i Dalmau, un gironí traspassat de no fa gaire i ben digne de memòria pública. És la xilografia que presideix uns goigs de sant Feliu impresos per Dalmau Carles Pla de Girona. Un home esvelt, vestit amb túnica i mantell (però no dalmàtica), sosté amb la mà dreta la palma del martiri i recolza l'esquerra damunt una gran mola que du lligada al coll amb una llarga corda, que ens recorda aquell contracte de 1505. Envoltat el seu cap un esplèndid nimbe doble, i fan de fons una muntanya amb una ermita (potser Sant Elm) i un obelisc, que els dos autors ja identificaren amb una contaminació de la iconografia d'un altre sant Feliu, prevere romà. El conjunt és d'una gran elegància i harmonia.

Al nostre entendre aquesta xilografia és una bona síntesi de la imatge que avui podem tenir del sant, despulat de les addicions en benefici d'un perfil més net, però alhora acompanyat, irremissiblement, d'aquells elements llegendaris que han esdevingut els seus atributs identificadors des de temps immemorials. Igualment, el text dels goigs no parla de cap diaca, però no pot deixar d'esmentar el martiri i els topònims guixolencs, alhora que va acompanyat d'una altra xilografia on es veu el sant llançat al mar amb la sempiterna mola al coll.

Durant els darrers mil anys, sant Feliu ha patit una crisi d'identitat que queda eficientment sintetitzada en la seva iconografia clàssica: el diaca amb mola subordinat a sant Narcís. Però no manquen les traces que revelen la complexitat d'aquesta imatge aparentment d'una peça i que ens permeten entreveure –mig amagat per Narcís, sota la dalmàtica i darrere la mola– el màrtir que celebraren els primers cristians gironins i que tornen a celebrar els del segle vint-i-u.

Marc Sureda i Jubany és arqueòleg

Notes

- 1.- CALZADA OLIVERAS, Josep; ESTEVA CRUAÑAS, Lluís. «Sant Feliu l'Africà i Sant Feliu de Guixols». *Estudis sobre temes del Baix Empordà* 3. Sant Feliu de Guixols, 1984. P. 11-70.
- 2.- AMICH RAURICH, Narcís M. *Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*. Tesis doctoral inèdita. Universitat de Girona, 2002. P. 284; transcripció del text de la passio a les p. 433-441.
- 3.- Ídem, fig. 14 i 15 (p. 330 i 331).
- 4.- Ídem, p. 332.
- 5.- MARQUES PLANAGUMÀ, Josep M. «Culte de Sant Feliu». *Diccionari d'Història Eclesiàstica de Catalunya*. Vol. II. Barcelona, 2000. P. 153-154.
- 6.- CLARA, Josep; MARQUES, Josep M. *Sant Feliu de Girona*. Col·lecció Sant Feliu 12. Girona 1992. P. 16.
- 7.- FREIXAS CAMPS, Pere. *L'art gòtic a Girona*. Girona, 1983. P. 234-236.
- 8.- Ídem, p. 106; Francesca ESPAÑOL BERTRAN, «Joan de Tournai, un artista-empresari del primer gòtic català». *Girona a l'abast IV-VI*. Girona, 1996. P. 178-179.
- 9.- Biblioteca del Seminari Diocesà de Girona, manuscrits de Sant Feliu, ms. 6 (sacramentari gironí augmentat amb antifones, post 1253) i impresos gironins, S/52 (*Missale*, 1546). Devem aquesta notícia i altres de gran interès a la generositat de Josep M. Marquès, a qui donem les gràcies.
- 10.- Entre les fonts antigues cal destacar tot el capítol LXXII de la *Crònica de Puja-des* (1609), que comentem tot seguit, les reflexions pertinents del *Resumen Historial de Roig* (1678) i especialment els capítols III i IV de la *Colección de Noticias del canonge Dorca* (1807). Modernament, José MERCADER BOHIGAS, *Vida e Historia de San Narciso*, Girona 1954, p. 100-104; Joaquín PLA CARGOL, *Santos Mártires de Gerona*, Girona, 1962 (2), p. 35-69; o encara J. M. CERVERA BERTA, *Breu monografia sobre el nostre patró sant Feliu Africà*, Sant Feliu de Guixols, 1998.
- 11.- GARRIGA RIERA, Joaquim. «Retaule de Sant Feliu. Sant Feliu davant de Rufí», a Joan BOSCH i Joaquim GARRIGA (dir.), *De Flandes a Itàlia. El canvi de model en la pintura catalana del segle XVI: el bisbat de Girona*, catàleg d'exposició al Md'A, Girona 1998, 55-61.
- 12.- Vegeu, en aquest mateix número, l'article de J. M. Marquès.
- 13.- FREIXAS CAMPS, Pere. «Documents per a l'art renaixentista català. L'escultura gironina a la primera meitat del cinc-cents». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXVIII*. Girona, 1986. P. 267 (apèndix V).
- 14.- SUREDA JUBANY, Marc. «Peça del mes: predicació de sant Narcís (MDG 1147)». *Butlletí del Museu d'Art de Girona*. Gener 2004.
- 15.- FABREGA, Àngel; GROS, Miquel dels S.; OLIVAR, Alexandre. *El nou Santoral litúrgic de Catalunya*. Barcelona, 1973. P. 105.
- 16.- AMICH RAURICH, Narcís M. *Les seus episcopals...*, p. 409-460.
- 17.- DORCA, Francisco J. *Colección de Noticias de los Santos Mártires de Gerona* (etc.), Barcelona, 1807. P. 155-171. Josep CALZADA OLIVERAS i Lluís ESTEVA CRUAÑAS, «Sant Feliu l'Africà...», p. 42-46.
- 18.- SAXER, Víctor. «La version BHL 8628-8631 de la Passio S. Vincentii diaconi et martyris». *Annals de l'IEG XXXVI* (Actes del Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol). Girona, 1996-7. P. 88.
- 19.- RÉAU, Louis. *Iconographie de l'art chrétien*. París, 1959. Vol. III/3, p. 1.325.
- 20.- Per exemple, Juan FERRANDO ROIG, *Iconografía de los Santos*, Barcelona 1950, p. 278-282. Del darrer cas esmentat val la pena destacar la falta de confiança de la majoria dels autors en la credibilitat d'aquesta forma de martiri: Louis RÉAU, *Iconographie...*, 1958 (vol. III/2), p. 787-788.
- 21.- MANEIKIS KNAZZEH C. S.; NEUGAARD, E. J. (ed.). *Vides de sants rosselloneses*. Barcelona, 1977. Vol. III, p. 134-138.
- 22.- És, per exemple, l'únic objecte propi que li atribueix Réau (*Iconographie...*, 1958 (III/1), p. 190). És sorprenent contrastar-ho amb l'escassa presència dels garfis en les representacions de sant Feliu a casa nostra, sobretot en comparació amb la neta superioritat numèrica de la mola.
- 23.- CALZADA OLIVERAS, Josep; ESTEVA CRUAÑAS, Lluís. «Sant Feliu l'Africà...». P. 64-65.
- 24.- MIRALPEIX VILAMALA, Francesc. *Antoni Viladomat i Manalt. Biografia i catàleg crític*. Tesis doctoral inèdita. Universitat de Girona, 2005. P. 541-547.
- 25.- FONT GRATACOS, Lamberto. *Gerona, la Catedral y el Museo Diocesano*, Girona 1952, p. 24 i 28; José MERCADER BOHIGAS, *Vida e Historia...*, p. 166 (sense distinció); M. Assumpta ROIG TORRENTO, «Èmfasi contrarreformista en els retaules de la seu de Girona», p. 130, i Joan BOSCH BALLBONA, «Pintura del segle XVIII a la seu de Girona: d'Antoni Viladomat i de les suggestions de la pintura barroca italiana», p. 153, tots dos dins *Estudi General 10*, Universitat de Girona 1981 (tots dos autors identifiquen el diaca a l'esquerra i el màrtir a la dreta).
- 26.- PÉREZ SANTAMARIA, Aurora. «Els retaules barrocs de la catedral». *Girona a l'abast IV-VI*. Girona, 1996. P. 81-84; Francesc MIRALPEIX VILAMALA, *Antoni Viladomat...*, p. 541-542.
- 27.- MIRALPEIX VILAMALA, Francesc. *Antoni Viladomat...*, p. 520-521.
- 28.- CALZADA OLIVERAS, Josep; ESTEVA CRUAÑAS, Lluís. «Sant Feliu l'Africà...», p. 52-53.